

ДЗЕЯСЛОЎНЫЯ ФОРМЫ ЦЯПЕРАШНЯГА І БУДУЧАГА ЧАСУ У ТВОРАХ С. ПОЛАЦКАГА БЕЛАРУСКАГА ЦЕРЫЯДУ

С.Л. Каган

Цікавым матэрыялам для вывучэння граматычнага ладу беларускага тыпу кніжнаславянскай мовы 17 стагоддзя, што беспрэчысна застаўся на-за

увагай даследчыкаў, з'яўляюцца творы С. Полацкага дамаскоўскага перыяду, якія дагэтуль разглядаліся толькі ў літаратуразнаўчым аспекце. Найбольшай увагі, на нашу думку, заслугоўвае аналіз сістэмы дзеяслоўных

форм на прыкладзе катэгорыі часу. Такі разгляд моўных з'яў мэтазгодна праводзіць з апорай на параўнальна-гістарычны метада. Гэта дас магчымасць вылучыць не толькі тыповае, пашыранае, агульнае, што было характэрна для ўсіх пісьмовых помнікаў 17 стагоддзя, так і адзінкавае, спецыфічнае, індывідуальнае, што робіць мову Полацкага непаўторнай, арыгінальнай.

Часавыя формы дзеясловаў у творах пэрта беларускага перыяду характарызуюцца неаднолькавай ступенню пашыранасці і ўжывальнасці, нарматыўнасці і варыянтнасці, што тлумачыцца рознымі прычынамі (тэндэнцыяй да уніфікацыі часавых форм, дзеяннем закону эканоміі моўных сродкаў, уплывам народных гаворак або іншых славянскіх моў, унутрыструктурным узаемадзеяннем у сістэме катэгорыі часу, стылістычнымі мэтамі і г. д.).

Так, гаворачы пра парадыгму цяперашняга часу, трэба адзначыць, што яна рэалізуецца ў формах усіх трох асоб абодвух лікаў. Усе члены гэтай парадыгмы выкарыстоўваюцца ў творах Полацкага, аднак яны характарызуюцца неаднолькавай устойлівасцю.

Формы 1-й асобы адзіночнага ліку паслядоўна ўжываюцца з канчаткам -у/-ю незалежна ад характару асновы (збываю, молю, имею, чаю) без усялякіх адхіленняў.

Формы другой асобы адзіночнага ліку ў вершах ранняга этапу творчасці характарызуюцца варыянтнасцю канчаткаў -ши і -ш (судини, речешы, имашы, пройдешы і масш, любашы, повертаеш, сияшы), першыя з якіх належыць да царкоўнаславянскіх, а другія цалкам аднавідаюць народнай беларускай мове. Значна большая пашыранасць апошніх нават у творах рэлігійнага характару ў параўнанні з формамі на -шы сведчыць аб моцным уплыве народнай стыхіі на літаратурную мову.

Практычна безварыянтным з'яўляецца выкарыстанне канчатка -т у 3-й асобе адзіночнага ліку цяперашняга часу (велит, отрицает, пушчает, тримает), і толькі ад парадычна сустракаецца форма може без -т пад уплывам жывога вымаўлення. Гэта гаворыць, перш за ўсё, аб традыцыйнасці напісання.

У форме 1-й асобы множнага ліку у цяперашнім часе ўжываюцца паралельна традыцыйны канчатак -м (*-мъ), старажытны па паходжанні (зовем, молим, поем, шествуем), і канчатак -мы, характэрны для старабеларускай мовы і пашыраны ў творах 17 стагоддзя¹ (имамы, выражаемы, полеваемы, исцеляемы).

Вельмі аднастайнымі па канчатках былі формы 2-й асобы множнага ліку на -ете (-ите), дзе зрэдку сустракалася неадрозненне спражэнняў (видете, зазорите, удержете), і формы 3-й асобы множнага ліку са старажытным канчаткам -т (*-тъ): мают, носят, дают, знают і г. д.

Спосабы выражэння будучага часу ў параўнанні з цяперашнім у ранніх вершах Полацкага больш разнастайныя (будучы прасты і будучы складаны

¹ Мова беларускай пісьменнасці 14-17 стст. Мн. 1988. С.180.

першы). Праўда, у вышэйназваных творах няма адлюстравання форм будучага складанага другога часу, што быў характэрны для іншых помнікаў.

Просты будучы час выражаецца формай цяперашняга часу дзеясловаў закончанага трывання. Такі спосаб выражэння будучага дзеяння замацаваўся ў эпоху ўтварэння беларускай мовы.² Звычайна формы будучага часу ўтвараліся шляхам далучэння да асноўнага дзеяслова адшаведных прыставак, якія надавалі дзеяслову значэнне закончанага трывання (по-, при-, про-, за-, у-, на-, о-, в- і г. д.). Па сваіх канчатках формы простага будучага нічым не адрозніваюцца ад форм цяперашняга часу (буду, змогу; будеш(и), смирыш; будет, вспоможе(т); будем, знайдем; будете, напишите; будут, узнают). Больш частымі тут з'яўляюцца формы 3-й асобы адзіночнага ліку тыпу буде, прынесе, исторгне, вспоможе.

Будучы складаны першы час у творах Полацкага ўтвараўся шляхам спалучэння дапаможнага дзеяслова быти і інфінітыва (буду служити, будеш любити, будет прославляти, будем соплетати, будете прымати, будут делати).

Акрамя гэтага вельмі пацыранага дапаможнага дзеяслова ужываецца зрэдку і будучы складаны першы з дзеясловам имети (имам работати – 1 ас. адз. л., имат помогати – 3 ас. адз. л., маем вселити – 1 ас. мн. л. Аднак, гэтыя формы сустракаюцца хутчэй спарадычна ў параўнанні з формамі з дапаможным дзеясловам быти.

Такім чынам, у творах С. Полацкага дамаскоўскага перыяду дзеяслоўныя формы цяперашняга і будучага часу, з аднаго боку, вельмі выразна адлюстроўваюць тэндэнцыю да спрашчэння, уніфікацыі часавых форм. З другога боку, вершы паэта – своеасаблівы адбітак складанага ўзасмадзяснення царкоўнаславянскай і народнай стыхій, што выражаецца ў неўнармаванасці, варыянтнасці канчаткаў.